

Folyóiratot teremteni

BESZÉLGETÉS MOLNÁR JÓZSEFFEL

— *Hogyan is indult, hogyan fogalmazódott meg az Új Látóhatár gondolata?*

— 1948-ban Zürichben voltunk. Már voltak az emigrációban folyóiratok, nem is annyira folyóiratok, mint inkább újságok, melyeknek a színvonala nagyon-nagyon alacsony volt. Ilyen politikai polémikák, egymás ellen hadakozások. Eléggé jobboldali, eléggé revizionista, korszerűtlen hangok. Mi, akik a népi irodalmon nevelkedtünk, gondolkodtunk itt Borbándi Gyulára, aki nekem szerkesztőtársam maradt végig, és még sokan mások, úgy éreztük, hogy egy olyan folyóiraatra van szükség, amely magas színvonalon próbálja a nyugati magyar irodalomnak a legnagyobb és legjobb, rendszeresen megjelenő fórumát megteremteni. Így alakult meg a *Látóhatár* című folyóirat, ott, Zürichben. Nekünk ott nem lehetett lapot kiadni, mert mint menekültek nem foglalkozhattunk politikával vagy ilyesmivel. Csak dolgozhattunk a svájci gyárakban vagy kőművesek mellett. Az első *Látóhatár*-számot elkészítettük, azt valaki átvitte Franciaországba, és onnan postázták. Aztán az idők folyamán mindnyájan átkerültünk Németországba, és ott *Az Egész Látóhatár* címen jelent meg. Ez még talán jobban is kifejezi — Szabó Dezső könyvének a címe egyébként — azt, hogy a beszűkített kommunista gondolkodásmóddal szemben mi egy tág horizontban akarjuk látni a magyar problémákat. Akadtak barátaink, akiknek ez nagyon megtetszett: Jászi Oszkár, Cs. Szabó László, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Borsodi István. Fölszóltatták az emigrációban élő nevesebb, jobb módú embereket, hogy adakozzanak 50 dollártól vagy márkától fölfele, és ezért életfogytiglan ingyen fogják kapni a folyóiratot.

A forradalom után, 1957-ben komoly ellentétek merültek fel. Majdnem mindenkit, aki a *Látóhatárnál* pozíciót töltött be, s aki a Szabad Európa Rádiónál volt, elbocsátották az állásából. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy mindnyájan — én ugyan csak egy évet voltam ottan — utcára kerültünk. Kivéve Borbándi Gyulát, mert ő az üzemi tanács tagja volt, s neki a német törvények értelmében nem lehetett felmondani. Két barátunk, neveket nem is mondok, nem volt hajlandó — ahogy ők mondták — a nyomorra berendezkedni, végül hazamentek. Azt hitték, hogy ők majd a Kádár-rezsimben szidják a kapitalizmust, és akkor neves emberek lesznek, de hát nem lett belőlük semmi.

Kezdetől fogva azt vallottam, hogy nekünk az a hivatásunk — nem hittük, hogy hamarosan megváltozik a magyarországi helyzet —, hogy az emigrációban élő magyar írónak kell tovább folyóiratot teremteni. Megindítottam az *Új Látóhatárt*, ugyanolyan elvek alapján, mint *Az Egész Látóhatárt*.

A színvonalat azért tudtuk megteremteni, mert rögtön a legmagasabbakra néztünk, tehát az írógárdára, és mindjárt az első időkben fölmerült Jászi Oszkár, Fenyő Miksa neve. Cs. Szabó közelebb állt generációban is hozzánk, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Borsodi István, Gombos

Gyula. Ezeket a neveket felsorolván, láthatod azt, hogy ez egy magas színvonalra való törekvés volt. A fiatalabb generációnak is alkalmazkodni kellett nívóban a legmagasabbakhoz.

— *Akkor szervezted a nyomdát és a kiadót is?*

— Az *Új Látóhatár* egypár száma Újvári Sándor pesti zszurnaliszta vagy nem is tudom, hogy nevezzem, milyen írónak a nyomdájában készült, amit ő a gróf barátai segítségével szervezett meg. Nagyon nívótlan nyomda volt. Kiadta például Fenyő Miksának a könyvét úgy, hogy még a címlapon is röviden szedték a nevét. Nem törődött ilyesmikkel. En vigyáztam, amikor nála nyomtattuk a folyóiratot, ott ültem, a tördelésnél, hogy minden rendben legyen. Akkor a szerkesztés jelentékeny részét is magam végeztem. Meg is született egy nagyon jó kinézésű folyóirat, még ebben a gyengébb nyomdában is. A munkabérek állandóan emelkedtek, ez nem az Újvári bűne volt, hanem a német gazdasági viszonyoké. A végén nem tudtam előteremteni a pénzt az előfizetőktől, s oly mértékben növelni a bevételt, mint ahogyan a munkabérek emelkedtek, és azt mondtam, hogy akkor kell egy nyomdát csinálni.

— *Mint nyomdatulajdonos, kiadó, menedzser, mi az, amit számmunkra is hasznosítható módon át tudnál adni? Annyi év tapasztalata után.*

— A körülmények egészen mások voltak. Itt is kisebbségben van ugyan a magyarság, ott meg szórványokban él. Azt megszervezni, hogy Ausztráliában is legyen előfizető és Kanadában is, Amerikában és Svédországban is, hát ez sokkal nehezebb feladat, mondjuk, mint itt Erdélyben. Ennek ellenére azt tudom mondani, hogy egy folyóirat létehez nem elegendő az, hogy jó írók vannak, nem elegendő, hogy előfizetők is vannak, hanem az előfizetőkkel állandó kontaktusban kell állni. Ezt Magyarországon régen elfelejtették, mert ott ugye, a posta terjesztette. Kinyomtatták, a könyvtárak megvették, már az volt az alap. Nyugaton a könyvtárakba betörni, az egy nagyon nehéz mesterseg volt. Ahol volt egy kis magyar könyvanyag, a helybeli magyarokkal levelezte az ember, hogy menjetek be a könyvtárba, és követeljétek, és vegyétek. Volt ilyen New Yorkban, Clevelandben és Hollandiában. S akkor az igazi könyvtárak, az egyetemi könyvtárak, ahol kelet-európai nyelvészettel is foglalkoztak, megvették, és ez már jelentékeny szám volt. Persze, a mi jelentékeny számaink nem ezek, hanem 30—40 összesen, de ez már sokat jelentett. És akkor, ha az ember szorgalmasan levelezett, kapcsolatot tartott az előfizetőkkel, el lehetett érni az *Új Látóhatárral* körülbelül kilencszáz előfizetőt. Ebből a kilencszázból, ha szorgalmasan tartottam velük a kapcsolatot, akkor év végére 780—850 befizette a díjat. A háromnegyed része vagy a kétharmada az év elején, a többit meg mind be kellett hajtani. Levelezni kellett.

— *Negyven év alatt annyi emberrel voltatok kapcsolatban. Egy részük közben meghalt, újak jöttek helyettük. Kik voltak azok a neves írók, egyrészt az emigrációban, majd később, amikor enyhült a helyzet, Magyarországon, akikkel munkatársi kapcsolatban álltatok?*

— Azt hiszem, az *Új Látóhatár* ilyen szempontból a XX. század legérdekesebb folyóirata. Babits azt mondta egyszer, hogy egy folyóirat mindig egy generációé. Az *Új Látóhatár*, ha jól összeszámolom, három, ha nem négy generációnak volt a folyóirata. Nem azon múlik, hogy kik szerkesztik, hanem hogy kik írnak egy folyóiratba. A *Nyugat* alapító tagjai közül Fenyő Miksa, s a *Huszádik Század* alapítója, szerkesztője,

Jászi Oszkár volt a munkatársunk. A *Nyugat* második generációjából Cs. Szabó László, a *Magyar Szemle*, Szekfű lapjából Kovács Imre, a *Választól* Szabó Zoltán. Tehát a nagy népi írógeneráció. Az '56 után kijött fiatalok, akiknek a nevét nem is tudnám most mind felsorolni. Tegyük hozzá 1956-ból Határ Győzőnek, a modern irodalom egyik kiválóságának a nevét, akinek nagyon sok írása nálunk jelent meg. Utána az '56-os fiatalok, akik nálunk lettek írók, költők. Gondolok például Horváth Elemérrre. Gondolhatnék még egy generációra, a legfiatalabbakera, akik a megszűnésünk előtt még küldtek kéziratot, melyeket mi közöltünk.

Nagyon széles skálája van ennek a folyóiratnak. Nemcsak szépirók szerepeltek benne, hanem Nagy Ferenc miniszterelnök. Hennyey tábornok, volt külügyminiszter, megírta az 1944-es kiugrási kísérlet történetét, ahogy ők látták. Sok minden kiderült az ő írásaiból, hogy menyire nem voltak tájékozottak, mennyire nem tudták, hogy mi a világpolitikai helyzet.

Aztán volt képzőművészeti írás. Kisebbségek. Először a jugoszláviai magyar kisebbségre figyeltünk fel, mert oda szabad volt a kapcsolat a Tito—Sztálin-ellentét miatt. Ezeknek a könyveit ismertettük, szeretettel bíráltuk. Amíg ők Magyarországon a „láncos kutya” csahosaiaként szerepeltek a Rákosi-propagandában, addig nálunk komoly elismerést, kritikát és bátorítást kaptak. Az erdélyi magyar irodalommal ugyancsak foglalkoztunk. Nemcsak az irodalommal, egyáltalán az erdélyi magyarság problémáival. Az egyik legkitűnőbb emberünk Illyés Elemér volt, aki idevaló, és könyvet írt *Erdély változása* címen.

— Említetted, hogy a lap megszűnt. Szeretném, ha ennek okáról is beszélne. Az ottani fiatalok miért nem hajlandók ezt a szép és nem mes hagyományt folytatni?

— A megszűnés okait mind a ketten megírtuk az *Új Látóhatár* utolsó számában. Borbándi Gyula és én is.

En a kiadó szempontjából mondtam el, hogy miért kellett megszűnnünk. Elsősorban korunk miatt. Azt is elmondtam, hogy én mint kiadó megpróbálkoztam mindennel, hogy olyan anyagi bázist teremtsék a folyóiratnak, hogy érdemes legyen esetleg a fiataloknak is bekapcsolódniv. Egy magyar nyelvű folyóiratot a szórványban szerkeszteni — az olyan áldozatot kíván, amit viszont mindenkitől nem várhatunk el. Egy életet kell rátenni.

Egyetlen ember van Amerikában, Mózsi Ferenc, a *Szívárvány* című folyóirat szerkesztője. Mi ugyan már nem vagyunk, de a *Szívárvány* folytatódik. Persze, a legnagyobb jóindulattal sem mondhatom azt, hogy ez az *Új Látóhatár* folytatása. Ez egészen más. A színvonalában törekszik olyannak lenni, mint mi voltunk. Én remélem, hogy idővel el is fogja érni, és tartani is tudja majd. *A magyarság szempontjából mit jelentett és jelent ma is az Új Látóhatár mint szellemi örökség?*

— Légelőször is színvonalat. Amikor a Rákosi-rendszerben a szocialista-realista irodalmat rákényszerítették azokra az írókra, akikre tudták, ez azt jelentette, hogy a magyar irodalom a mélypontra süllyedt. Akik erre nem voltak hajlandók — ezt nektek nem kell magyaráznom, Tamási Aron is közéjük tartozott, hogy egy erdélyi nevet mondjak — azokat elhallgattatták, azoknak az írásait nem adták ki, és így tulajdon-

képpen, hosszú éveken keresztül a *Látóhatár*, *Új Látóhatár* színvonalában bizonyos dolgokban a régi magyar szellemi hagyományokat tartotta ébren.

Amikor Magyarországon nem lehetett bizonyos témákról szabadon, gátlástalanul beszélni, írni, az *Új Látóhatár* semmiféle cenzúrát soha nem alkalmazott, senkinek az írásával szemben. Legfeljebb nyelvtani hibákat javítottunk ki, ami miatt sokszor neves író barátaink is megsértődtek, mert hogy öneki a Szekfű Gyula sem javította ki az írását. Azt mondtuk neki, rendben van, ne haragudj, nagyon szeretjük ezt, de Szekfű Gyula toleráns volt. Mi itt az emigrációban nem lehetünk azok. Ha neked megengedjük, hogy angol szavakkal magyarázd meg — nem akarom az író nevét most megmondani — a magyar kifejezést, mondván, hogy az angol jobb, mint a magyar, hát ez így nem. A végén ő is belátta, hogy igazunk van.

A másik a témaválasztás. Az *Új Látóhatár* nem fizetett az íróknak. Örültünk, hogy a költségeket elő tudjuk teremteni. A nyomdaköltséget, az adót, a portót, a levelezést. S ha nem tudsz fizetni, akkor nem tudsz tulajdonképpen igazán szerkeszteni. Ezért van az, hogy az *Új Látóhatár*nak csak (két) Illyés-, Németh László-, és még korábban egy Jászi- (mondjuk, ilyen központi témával foglalkozó) száma volt. Megszerveztük, de azt sem fizettük. Viszont láttuk, hogy tulajdonképpen akkor lehetne igazán szerkeszteni, ha az íróra reá tudnánk kényszeríteni, hogy olyasmiről is írjon, ami éppen nem szívügye a jelen pillanatban.

Az *Új Látóhatár*nak a legszínvonalasabb, legmaradandóbb része az esszé. Mert nyugaton szépirodalmat sokkal nehezebb volt írni. Ha valakinek nyugati élménye volt, azt idegen nyelven kellett volna megírnia. Az esszéíró leült, és megírta a gondolatait. Akár Magyarországról, akár a világról, akár a kisebbségi sorsról. Mivel semmi gátat nem érezhetett, ezek az esszék örökre maradandók. Én nem szeretek dicsekedni, mert legkevésbé én voltam esszéíró, de ez a legmaradandóbb.

A második a vers, mely körülbelül megfelelt a magyarországi színvonalnak, erős nyugat-európai hatásokkal.

A leggyöngébb rovata volt a kritika. Nem olyan értelemben, hogy rossz kritikákat hoztunk, hanem keveset. Nagyon fontos, jelentős művekről sokszor nem tudtunk kritikát írni, mert az emigrációban élő író örül annak, ha van annyi szabad ideje — a más elfoglaltsága mellett —, hogy a saját mondanivalóját elmondhassa. Most más író művéről írni kritikát — erre már az energiából sem futotta. Talán, ha tudtunk volna fizetni jelentékenyebb összeget, mondjuk úgy, mint valamikor a *Nyugat*, akkor egy csomó író azt mondta volna, miért ne. Nekiülök és elolvasom...

Olyan nagy könyvekről, mint Gombos Gyula *Szabó Dezsője*, évekig nem tudtunk írni. Aztán hazai könyvekről. Olyan kevés kritika jelent meg Illyés Gyula, Németh László könyveiről. Nem is beszélve például Vass Istvánnak a könyvéről; a *Miért vijjog a saskeselyű?* hosszú ismeretét érdemelt volna, mert szerintem egyik legkomolyabb és legértékesebb rajza a két háború közti szellemi életnek. Olyan korrajz, mint Kasáké, az *Egy ember élete* vagy Máraitól *Egy polgár vallomásai* vagy, hogy a legnagyobbat mondjam az összes könyvek közül, Illyés Gyuláé, a *Puszták népe*.

Voltak persze művészettörténeti munkák, tanulmányok a modern magyar irodalomról, művészetről is, noha a két szerkesztő, Borbándi és

Molnár még a régi világban nevelődött. Nekünk a fametszetben Buday a világunk, míg a muzsikában Bartók és Kodály. A legújabb zenéből Szokolait ismertem. De egy csomó fiatalról egyszerűen már nem sikerült tudomást venni, olyan értelemben, hogy foglalkozhattunk volna velük. Persze, figyeltük, amit csak lehetett.

Van egy másik szempont is, ami fontos az *Új Látóhatárnál*. Ha majd egy jövő irodalomtörténész figyelembe veszi és alaposan megvizsgálja, akkor talán észre fogja venni, hogy egy távolról — nem akarom azt mondani, hogy magasból —, de egy távolról való szemlélet bontakozik ki az akkori magyar életről, tehát 1948-tól egészen a lap megszűnéséig.

Hogy ennek talán lesz valami haszna a magyar gondolkodás formálásában? Ebbe nem tudok beleszólni. Ez már az irodalomtörténészeknek a dolga. Viszont örülök neki, hogy Magyarországon egynéhány fiatal irodalomtörténész foglalkozik már azzal a gondolattal, hogy az *Új Látóhatárnak* az esszéit, a verseit külön, aztán a történelmi tárgyú tanulmányokat, a kritikáját stb. könyv, doktori értekezés formájában feldolgozzák.

— *A lap megszűnt, de ezzel a szellemi ember tevékenysége nem ért véget. Hogyan fogod továbbra is tartani a kapcsolatot ezzel a szellemi körrel? Milyen terveid vannak?*

— Terveim vannak. Hogy mit tudok ezekből megvalósítani? Az igazság az, hogy én magam inkább a nemzet napszámosa voltam, mint a nemzet írója. Amikor a nyomdát megalapítottam, közöltem a barátaimmal, hogy én tíz évig valószínűleg nem fogok tudni egy sort sem leírni, mert ha én valamibe belekezek, akkor azt tökéletesen csinálom. Megtanultam úgy a nyomdászatot, hogy nyomdász szakkönyveket, művészettörténeti könyveket, nyomdásztörténetet, betűtörténetet, mindent át tanulmányoztam szabad időmben, és éjjel-nappal dolgoztam. Ha a nyomdászmunkám nem olyan tökéletes, mint amilyennek lennie kellene, az az eszközök hiányán és nem a szándékon és talán nem is a képességen múlt.

Amikor a nyomdától megváltam, azt hittem, akkor kezdődik el igazán a szellemi élet. Egy új gond szakadt a nyakamba, mert most már megint elő kellett teremteni az *Új Látóhatár* minden számához a 8—10 000 márkát, és ezt bizony nem olyan könnyű dolog ötven márkás előfizetésekből kihúzni az emigránsok zsebéből. De azért sikerült. Persze nagyon sok munkával. Amíg meg nem szűnt az *Új Látóhatár*, addig én megint nem nagyon tudtam szellemi munkával foglalkozni. Jöttek a levelek, vagy olyan bosszúság ért, hogy egész nap dühöngtem magamban. És ugye — nektek nem kell mondani — az irodalom, az alkotás egyik előfeltétele a nyugalom. Ha ez a nyugalom nincs meg, akkor nagyon kevés alkotó tud valamit csinálni.

Terveim azonban vannak. Az egyik legfontosabb, hogy minél előbb befejezzem a Tótfalusi-könyvem, amelyből háromszáz oldal már megjelent. Persze manapság Tótfalusival nagyon sokan foglalkoznak, de ahogyan én foglalkozom vele, azt még mások nem nagyon dolgozták fel. Megjelent Heimannak egy kitűnő könyve magyarul és angolul is. Ez elsősorban egy nyomdász szakember kitűnően megírt könyve, és annak a végén összegyűjtötték a Tótfalusi eddig felfedezett műveit.

Enhozzám Tótfalusi mint ember is nagyon közel áll, nagyon sokat foglalkoztat, ami Heimannál és még mondhatnám Jakó Zsigmond kitűnő könyvéből is hiányzik. Persze Jakó megint más, mint Heimann, mert

Jakó ugye Weista erdélyi dokumentumanyagát adta közre. Köztük olyan dokumentumokat is, melyekkel egycsapásra elintézte a jobbágyfelszabadító legendát azzal, hogy közzétett — ezt csak példaképpen mondom — egy Tótfalusi-levelet (azt hiszem, szolgabíró volt), amelyet szökött jobbágya visszatoloncolása érdekében ír. Meg is fenyegette burkoltan a főszolgabíró, hogy ha nem toloncoltatja vissza, neki milyen összeköttetései vannak. A kora embere volt. Amit viszont Klaniczay leírt Tótfalusival kapcsolatban, az engem felháborít. Nem úgy volt, egészen más ember volt. A másik pedig, ami nem a felháborodásból ered, olvastam Kodálynak a levelét Kner Imréhez, amelyben azt mondja, hogy már ideje lenne a Tótfalusi külföldi hagyatékát is feldolgozni. Én elsősorban, a személyén túl, a nyugati hagyatékával foglalkoztam. A személyével azért, mert az ő sérelmei lassacskán az én sérelmeim is lettek a nyomdászatban. Tehát nagyon közel éreztem magam a bánatos, megtört Tótfalusihoz. Az elszört nyugati dolgait összeszedni — ahhoz egy élet kell. Olyan nagy ember volt Tótfalusi, akinek én a talpáig sem érek fel. Mondhatnám én is, mint **Eörsi** mondta valakire, hogy lábujjhegyre ágaskodott, hogy elérje Csoórinak a bokáját. Hát én is mondhatnám, hogy lábujjhegyre állva talán elérném Tótfalusinak a bokáját. Amit ő csinált a betűmetszésben, azzal a legnagyobbak közé tartozik. Mint nyomdász nem tartanám olyan óriásinak, de mint kiadó nagyon nagy újító volt. Tulajdonképpen az első igazi magyar kiadó, aki tudta azt, hogyan kell azt csinálni.

Ez volna az egyik, hogy ezt befejezzem.

A másik pedig: nagyon sokan mondják, akikkel így baráti körben elbeszélgetek, mint nálatok is a *Korunk* szerkesztőségében legutóbb, írjam meg az emlékeimet. Hát ez egy kicsit ilyen anekdota izű, de azért mégse anekdoták. Történetek a hetven évből.

Gyerekkoromban olyan szegény voltam, hogy nem kaptam könyvet, ilyesmit. Az utcáról fölszedtem az eldobott újságpapírokat. Máig is emlékszem rá, az *Új Barázda* című lapnak egy oldala került a kezembe. Ugyanakkor, amikor Vas István megkapta az összes klasszikusokat a papájától a születésnapjára. Ez egy egész más millió, amiből elindult az ember.

Aztán én Tisza István unokaöccsét támogattam Magyarországon, emigrációm előtt. Ezt folytathatnám tovább, elég tág társadalmi réteget ölel fel az ismeretségem.

A népi irodalommal, Veres Péterrel, Darvassal, Németh Lászlóval való kapcsolatok, Szabó Dezső előadásai. Hogy milyen élményeket szedett fel az ember! Mi mindent lehetne még ezekről a dolgokról megírni! Nagyon-nagyon sok mondanivaló volna, de ehhez nekem az kellene, hogy előbb a Tótfalusi-könyvemet befejezzem.

Én belső emigrációban, mielőtt külföldre emigráltam volna, írtam Achim Andrásról egy könyvet, akit a Zsilinszky-testvérek meggyilkoltak. Azért írtam, hogy megmutassam Veres Péternek, hogyan kell viselkednie egy igazi parasztvezérnek. A könyvet Veres Péter sohasem látta, viszont az Achim-lány nagyon örült neki. Ezt is ki kellene adni, mert a fiatal Molnár, aki voltam abban az időben, nem Tótfalusival, hanem Achim Andrással azonosította magát. Tótfalusival persze nem a nagyságában. Hiba és örültség lenne ilyet mondani, hanem az emberségével, a szenvedéseivel és a hazájával való viszonyával.

Egy helyt ő azt írja: „Én megmondtam a rokonaimnak, hogy hoz-

zám ne bízzatok, mert nekem az egész magyar nemzet rokonom". A végrendeletével kapcsolatban írta ezt. Hát én is egy kicsit úgy vagyok, hogy ami kis pénzem van, azt majd igyekszem egy Tótfalusi-múzeumba fektetni — már ugyan bele is tettem egy kis összeget —, a házat rendezni Misztótfalun. Aztán a dokumentumokat, még tovább is korabeli Tótfalusi-kiadványokat vásárolni vagy holland kiadványokat. Ez, mondjuk, a gyakorlati feladat.

Az életrajzot, ha sikerül megírnom . . ., de ha nem, azt hiszem, a világ nem veszít vele sokat.

Még volna egy nagyon-nagyon távoli tervem. Én nagyon szeretem Latiumot. Ehhez is köt egy kis magyar nyomdásztradíció. Hess János azt írja a krónikájában (*Cronica Hungarorum*), hogy Latiumban való forgolódásai által vett tudomást a nyomdászat hasznosságáról. A magyar nyomdásztörténetben rosszul fordították. Nem azt írták, Latium, hanem Róma. Aztán később is bizonygatták, hogy ő Rómában tanulta meg a nyomdászatot, mert Rómából hozott betűket. Én azt állítom, hogyha ő azt írta, hogy Latium, az nem Róma. Mert Róma olyan nagy, ha ő ott tanul, akkor Rómát ír. Az első olasz nyomda nem Rómában, hanem Latiumban, Latium Subiaco nevű benedek-rendi kolostorában volt. El is mentem oda, és beszélgettem páter Paulóval, aki ott a nyomdásztörténettel foglalkozik. Előkereste nekem a régi listákat, hogy kik voltak ott szerzetesek abban az időben. Megvan a névsor, Hess János neve nem szerepel rajta. Úgyhogy az egyetlen pozitívum, amit megtudtam, az az, hogy pap, valószínűleg benedek-rendi szerzetes Hess János nem volt. Világi ember lehetett. De ha leírta Latiumot, hogy ott tanulta a nyomdászatot, az akkor Subiacóra vonatkozik.

Mivel utolsó nyaraimat általában ott töltöm, majdnem minden évben elzarándokolok Latiumba, és mindig meghatóttan gondolok az első magyar nyomdászra, Hess Jánosra.

Még sok mindent lehetne tervbe venni, de hát az élet olyan rövid, hogy még tervezni sem merek. Ha Isten úgy engedi, hogy ezt mind véghezvigyem, megoldjam, akkor még jöhet egy csomó terv.

Lejegyezte: HEIM ANDRÁS

LIOT

MÁTYÁS JÓZSEF:
BALLADA